

Ez utóbbi elméletek csak úgy, mint majdnem száz évvel ezelőtt a marxizmussal szemben valamiféle sajátos materializmust hirdetnek. Magától értetődik azonban, hogy ez a materializmus nem juthat túl a száz év előtti magyarázatokon bármennyire komplikált képletekkel, elméleti csűrös-csavarással igyekeznek is bizonyítani felfogásuk helyességét.

Nem kétséges, hogy ezek az elméletek minden látszatobjektívizmusuk mellett ugyanúgy a mai imperializmus céljainak szolgálatába állíthatók mint az előadásban tárgyalt nyugat-német elméletek. Tapasztalatlanabb kutatók számára azonban ezek az elméletek azért rejtenek nagy veszélyt magukban, mert reakciós tartalmuk különféle látszatomokratizmus, látszatomaterializmus stb. mögé rejtőzik.

A marxista történetírásunk egyik fontos feladata lenne ezeknek a különböző elméleteknek feltárása, megmagyarázása és az ellenük való harc megindítása. Természetesen elsőrendű fontosságú az olyan elméletek leleplezése, amelyek politikai céljaikkal közvetlen veszélyt jelentenek. Ezen a téren az elhangzott előadás nagy lépést jelentett előre, de még sok a tennivaló éppen az előbb említett elméletek leleplezésének útján.

WITTMAN TIBOR :

A HOLLAND GAZDASÁGI „CSODA” ÉS A HOLLAND BURZSOÁ NEMZETTÉVÁLÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

Az elmúlt években kutatásaim a németalföldi forradalom-szabadságharc déli frontjára, a vallon és flamand tartományok, a mai Belgium 1585-ig, Anvers elestéig tartó harcaira, az itteni bonyolult történelmi és politikai ellentétek elemzésére irányultak. A különváló hét északi tartomány, az Egyesült Tartományok vagy Hollandia viszonyainak marxista feltárása még egyelőre csak kíváncságot, de számunkra sürgető kíváncságot, ha tekintetbe vesszük azokat a szoros diplomáciai és kulturális- vallási szálakat, amelyek a XVII. század első felében Magyarországot és főleg Erdélyt Európa első burzsoá köztársaságához fűzték.

Jelen beszámolómnak nem törekszik másra, mint annak összefoglalására, hogy a kutatások állapotában miképpen vázolható fel a holland társadalom két alapvető gazdasági szektorának, az iparnak és mezőgazdaságnak a szerkezete a XVII. század elején, az 1609-es végső győzelem kivívásának az időszakában. Minthogy a holland kereskedelem, a Kelet-Indiai Társaság, a gyarmatszerzés, általában a kereskedelmi tőke rendkívül fontos szerepe közismert, gondolatmenetünket nem ennek vizsgálatára, hanem arra a kérdésre építjük fel, hogy e kereskedelmi tőke számára milyen bázist biztosított a tőkés termelés fejlődése, azaz mennyire haladt előre a társadalmi munkamegosztás és az ebből kinövő *belső piac*, melynek bizonyos fejlettségi foka egyik legfőbb feltétele annak, hogy egy társadalom burzsoá nemzetté válhasson.

Az északi tartományok győzelmét nem érthetjük meg azok nélkül a nem egyszer bonyolulttá vált összefüggések nélkül, amelyek az északi és déli terü-

letek ellenállási harca, illetve ezek fejlődésének törvényszerűségei között fennálltak. A németalföldi forradalom első két évtizedében többnyire a déli tartományok, elsősorban Flandria és Brabant voltak a szabadságharc élvonalában, kivéve az 1572—76-os szakaszt, amikor a kezdeményezők nagyrészt az északi tengeri gueux-k vették a kezükbe. Akármennyire reménytelen is volt az a küzdelem, melyet a flamand és brabanti nagyvárosok folytattak a spanyolok és az ellenforradalom ellen, nélküle másképpen alakultak volna azok az események, melyek végülis az Egyesült Tartományok függetlenedéséhez, a forradalom részgyőzelméhez vezettek.

Ha ezt mint eddig nem eléggé méltányolt ténynt kihangsúlyozzuk, tesszük azért is, mert van egy terület, amelyen szinte adatszerűen lemérhető, hogy Dél mivel járult hozzá Észak diadalához. Alig lehetne más szimbólumot keresni a spanyol járomba görnyedő, hanyatlás és stagnálás útját taposó Dél számára, mint a kicsinyét vérével tápláló pelikánét. Az elfolyó véreseppet azok az iparágak jelentették, melyek a nagy kataklizma után a déli tartományokat elhagyták, hogy a független Északon telepedjenek le. A termelőmunka és szellemi élet fontos tényezőit követte a pénztőke is, mely sietve menekült Anversből. A fegyverszünet megkötésekor létesült amszterdami cserebank első éveiben a 320 legnagyobb letéteményese több mint 50%-ban a déli menekültek közül került ki. Igen sok, a holland tőkés fejlődésben jelentékeny szerepet kapott egyén jött Délről: Olivier Brunel és Balthasar de Moucheron, aki részt vett Guinea partvidékének gyarmatosításában, a földközi-tengeri országokkal való kereskedésben és az északi átjárót Archangelszk felé kereső vállalkozásban; Isaac le Maire, a Kelet-Indiai Társaság egyik alapítója, Willem Usselinckx, Hans van der Veken stb. Az Észak javára történt változások egyike volt az, hogy az angol „kalandos kereskedők” (Merchant Adventurers) Anversből Middelburgba tették át németalföldi központjukat.

Az Északra irányuló bevándorlás méretei rendkívül nagyok. A vallon tartományok értékes iparos elemei már az ellenforradalom kibontakozása idején megkezdték a menekülést, melynek első állomása Anvers volt. Tournai, Flandria és Brabant következett ezután, ahonnan még többen indultak észak felé. Anvers eleste után a hollandi és zeelandi városok megteltek menekültekkel. Pl. Middelburgban 1580—91 között 1174 új polgárt vettek fel közülük, ugyanezen idő alatt Rotterdam lakossága, mely 10 000-re nőtt, szintén feltöltődött bevándorlókkal. Sokat mondanak a híres posztóipari központ, Leiden városának számadatai. 1581-ben még csak 181 déli menekült volt itt, de a következő évben a feldúlt dél-flandriai posztócentrum, Hondschoote iparosai ide menekültek. 1585—89 között 299, 1595—99 között 240, 1600—1604 között 194, 1605—1609 között még mindig 228 volt a déli betelepültek száma, akik túlnyomó részt a francia-flandriai posztóipar gócaiból kerültek ki.

Az Anversből kiinduló menekülő rajok nagyrészt Amszterdam felé vették útjukat, kifejezve így is azt az őrségváltást, amely a két centrum gazda-

sági vezető szerepében bekövetkezett ezekben az évtizedekben. Amszterdam bevándorlási adatai:

1585—89 között	315 fő
1590—94 között	285 „
1595—1600 között	250 „
1600—1604 között	285 „

Az áttelepültek egész iparágakat vittek magukkal. Így pl. az északi tartományok szőnyegipara igen kezdetleges volt a képrombolás időszakában, de a déli menekültek csakhamar meghonosították Middelburgban, Goudában, Delftben, Rotterdamban és Hágában. A flandriai lenszövőök a haarlemi lenvászoniiparnak adtak ösztönzést, a thourouti zsávolyszövőök Rotterdamban és Schiedamban telepedtek le. Amszterdam selyemiparának a fellendülése a délről jött mesterekhez és munkásokhoz fűződik, az 1585—1606 között tevékenykedő 490 selyemipari dolgozó közül 431 Dél-Németalföldön vagy Franciaországban született.

Nagy jelentősége volt annak, hogy a flandriai posztóipar szinte áttelepedett Leidenbe és más városokba. Amikor a hondschoote-i és más helységekből menekülő déli posztószövőök megjelentek Leidenben, akkor itt már alig létezett a régi hagyományos céhes posztóipar. Míg az 1500-ban termelt posztódarabok száma 23 393 volt, addig 1573-ban már csak 1086 és a következő években még kevesebb, úgy, hogy 1602-ben a leideni céhes posztóipar csupán 7 szövőszékkel dolgozott. Ekkorra már kibontakozott és egyre növekvő mennyiségben ontotta a posztót a manufaktúraipar, mely a falusi háziiparra épülve a hondschoote-i iparosoktól átvett technikával európai hírnévre tett szert. Az 1570-es évek 1000-en aluli termelésével szemben 1584-ben már 27 000 darab posztót gyártottak Leidenben, a XVII. század elején pedig évi 70 000—120 000 között mozgott az évi termelés. Kampenben és Goudában is elérkezett a posztóipar a manufaktúra-fejlődés fokára, itt és Rotterdamban is a déli menekültekhez fűződik az iparnak e magasabb szinten való regenerálódása. Míg a posztókészítés központja Leiden lett, a vászoniparé Haarlem, ahol világszerte ismert termékek készültek. Amikor a Rendek 1598-ban megajándékozták IV. Henrik kedvesét, haarlemi kelmét küldtek neki. Északon különösen magas színvonalat ért el a kelmefestés, melynek módszereit a déliek gyökerezítették meg.

Így vetette meg a lábát a tőkés termelés Északon, ahol a legjelentősebb városok a gazdasági fejlődés olyan színvonalát érték el, amilyenre az oly sok viszontagságot átélt flandriai és brabanti nagyvárosok soha nem jutottak el. Úgy is mondhatnók, hogy a déliek textilipara minden lépést megtett, hogy a célba érkezzék, de idáig csak a holland ipar jutott el. Dél adta ehhez a szakképzett munkások jelentős részét, a fejlett termelési eljárásokat és részben a tőkétmely szintén áttelepült. Mindennek nem lebecsülhető jelentősége van, különö-

sen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy Északon bizonyos tényezők fékeztek az ipari tőke gyors fejlődését. Mindenekelőtt arról van szó, hogy az ipar falusi bázisa Északon nem volt olyan széles, mint a déli tartományokban, ahol a kiterjedtebb juhtenyésztés végső soron mindenütt tudta biztosítani a nyersanyagot a posztószövés számára, ugyanakkor a parasztok bevonása az ipari termelésbe itt nem öltött olyan mértékeket, mint a rendkívül differenciált déli agrártársadalomban, ahol az elszegényedés a parasztokat kiegészítő, illetve fenntartó foglalkozásra kényszerítette. A paraszti mellékipar a fonás és szövés egyes részmuveleteire (főleg az előbbire) terjedt ki, termékeit egyes kereskedők, gazdag pénztőkészek vásárolták fel, akik vagy nyersanyaggal, vagy más ipar termékeivel fizettek és így elválták a parasztot a piactól. Lényegében ugyanezt tették a városi kézművesekkel is, akiknek a parasztok által készített fonalat vagy más félkész árut adták és akiktől a kész terméket átvették, hogy a piacon értékesítsék. A kézműves számára is a vállalkozó lett az egyedüli piac, ő maga pedig fizetett bérmunkássá vált.

Az ipari termelésnek ez a rendszere, a kiosztás, a kihelyezés (Verlag, putting-out) ott erősödhetett meg, ahol a céhszervezet ereje gyengült, vagy már elhalt. A kisebb helységek, falvak céhmonopóliumoktól nem uralt körülményei kedveztek a tőkés vállalkozás lendületének, mely Anglián kívül a független Németalföld iparában is tapasztalható volt a XVI—XVII. század fordulóján. A kiosztási rendszerben a kézműves megtartotta szerszámait (legalábbis a posztóiparban), csupán csak a vállalkozó parancsnoksága alá került. A posztókészítés nagyrészt ezután is úgy ment végbe, mint ezelőtt, azaz egymástól független kézművesek végezték a munka részfolyamatait, a kooperációt csak a tőkés vállalkozó biztosította. A termelésnek ezt a szerkezeti felépítését szét-szórta manufaktúrának nevezzük. Ez volt jellemző a holland textiliparra, mely magasabb technikai színvonal hiányában a falusi mellékiparra támaszkodott, és csak egyes munkafázisokat, főleg a festést végezte nagyobb műhelyekben, ahol több munkás dolgozott együtt.

A manufaktúráknak az a válfaja, amely összevont műhelyekben dolgoztatta a munkásokat, a központosított manufaktúra volt. Erre ott volt szükség, ahol a termelés sajátosságai, a szerszámok bonyolultsága, illetve gépek felhasználása fokozottabb együttműködést kívánt meg. Az összevont manufaktúrákban már részmunkások dolgoztak, akik a termék készítésének egyik részletét kapták. A holland gazdaságban a legjellemzőbb volt erre a hajókészítés, melyben önálló asztalosok, lakatosok és más szakmunkások készítettek olyan darabokat, melyeket végül össze kellett szerelni. A hajóépítés nagy tömegeket foglalkoztatott, évenként legalább ezer hajót ácsoltak az Egyesült Tartományokban, ahol Hoorn és Zaandam volt a központja ennek az iparágnak. 1594-ben kezdték el gyártani Hoornban a nagy térfogatú, hosszú és keskeny hajókat, melyeken rajta is maradt a „furulya” gúnynév. Sekély vizeken is jól tudtak mozogni és több terhet szállítottak, mint az eddig használatban levő hajók.

Valószínű ezekre gondolt az angol terjeszkedés kiemelkedő alakja, Walter Raleigh, amikor arról panaszkodott, hogy a hollandok olcsóbban tudnak szálítani mint az angolok vagy más nemzetek.

Legtöbb iparágnak, mely magasabb technikára épült, éltető eleme a jellegzetes hollandiai erőgép, a szélmalom volt. Szinte el sem lehet képzelni Hollandiát szélmalomok nélkül, melyek annyira a folklor alkotórészévé váltak, hogy a nép mindennapi életének fontosabb mozzanatait, érzelmvilágát velük fejezte ki. Ha öröm volt a faluban, a szélmalom lapátjait függőleges irányban rögzítették és a tetejébe zászlót vagy virágot helyeztek. Amikor szomorú hírt akartak közölni, gyász volt, akkor a lapátokat ferdén állították meghatározott szögben, például a 45 fokos szög a nagy csapásokat, fájdalmas gyászokat jelentette. A középkori idillből 1600 táján lett mint erőgép fontos iparágak hajtóereje: malmokat, olajütő préseket, hajókészítő műhelyeket, kelmefestéket készítő üzemeket, dohány- és mustárvágó gépeket, kallózógépeket, kötélverő gépeket és papírüzemeket látott el energiával. Különösen Zaandamban volt igen sokrétű a szélmalom felhasználása, mintegy 50 szélmalom állt itt a különböző iparok szolgálatában és minden félórában egy hajó hagyta el Zaandamot, hogy a mintegy 15 kilométernyi távolságra levő Amszterdamba szállítsa a kész termékeket. A Zaan folyó környéke csakhamar Hollandia egyik, ha nem a legnagyobb, ipari központjává vált a szélmalomok révén, melyek száma 1700-ban már elérte a 600-at.

A szélmalom szerkezete az új szükségletekhez idomult. A régi, forgó testű szélmalomok helyébe 1600 tájékan azok léptek, amelyeknek teste rögzítve volt, és csak a tetőzetük forgott. Ily módon a test alkalmassá vált arra, hogy benn műhelyt létesítsenek, vagy hogy alá különböző gépeket szereljenek. A szélmalom-fűrészelő, a paltrok, különösen jól mutatta e szerkezet előnyeit, hatalmas és kemény fákat egyenletesen tudott elvágni. Cornelis Corneliszen e találmánya szoros összefüggésben volt a hajóiparral, mely a faiparnak és a vele kapcsolatban levő más iparágaknak is lendületet adott.

A másik ipar-ösztönző tevékenység volt a halászat, a hollandiai gazdaság egyik legfőbb forrása. 1601-ben 1500 hollandi és zeelandi hajó futott ki halászni, és mintegy 20 000 tengerészt foglalkoztatott a halászat. Elsősorban a hagyományos heringhalászat további növekedéséről van szó, ezen a téren Enkhuizen és Rotterdam jelentősége emelkedik ki. A zaandamiak az ángolnahalászatra specializálták magukat, majd Delft és Enkhuizen halászaival együtt rávetették magukat a bálnafogásra is. 1614-ben egy bálnavadász társaság alakult, mely Grönland és a Spitzbergák között fejtett ki tevékenységet. Külön bálnavadász hajókat is építettek ettől kezdve és az északi területeken ideiglenes kolóniákat létesítettek. A halak konzerválása, sózása, elkészítése külön iparágakat foglalkoztatott. A halászat kockázatos foglalkozás volt, mivel a tengerek hemzsegek a kalózoaktól. Különösen nagy veszélyt jelentettek a holland halászokra a Dunkerque-be befészkelődött kalózok, akik ellen sokszor élet-halál harcot

kellett vívni. A spanyolok által ösztönzött kalózok behatoltak a holland kikötőkbe, lerombolták a felszerelést, felgyújtották a csónakokat, hajókat. Volt év, amikor Enkhuizen mintegy száz heringhalászhajót vesztett. Ilyenek voltak a viszonyok 1646-ig, amikor az egyesült francia—holland sereg bevonult Dunkerque-be és a város Franciaország területéhez lett csatolva.

A tenger szinte lételeme volt az új köztársaságnak, mely nem bővelkedett természeti kincsekben. A vizen és a szélen kívül a legjellemzőbb adottsága volt a homok és a tőzeg. Paradox dolog, de tény, hogy az a nép, melyet áthatott a biblia szelleme, éppen azáltal alkotott az „örökkévalóság” számára, hogy házait homokra építette! A dűnéből kivont homok nélkülözhetetlen volt az építmények megalapozásához a nedves, mocsaras talajon. Egyes területeken az élelmes hollandok kereskedést is folytattak a homokkal. A tőzeg volt az északi tartományok legfőbb tüzelőanyaga, kitermelése sok munkaerőt foglalkoztatott, Groningenben a hatóságok külön rendszert vezettek be, mely lehetővé tette, hogy az átkutatott mocsarak egyes részei csatornákká váljanak, melyek oldalán a tőzefeltárást anélkül lehetett folytatni, hogy összevisza kellett volna turkálni a földet, ahol aztán vizek fakadtak fel.

Az elvizesedés ellen a holland népnek amúgy is gigantikus erőfeszítéseket kellett tennie. A két leggazdagabb tartomány, Holland és Zeeland a tenger felszínénél alacsonyabban fekszik és az itt emelt, nagy gonddal őrzött gátak se tudják megakadályozni a tengervíz kisebb beszivárgását és a belvizek is nagy veszélyt jelentenek. Minden évben novembertől februárig Holland szárazföldje a tenger benyomását keltette felülről, amelyből csak a házak, földhányások és gátak emelkedtek ki. A lakosság harca a víz ellen két fronton bontakozott ki, egyrészt a gépesítésben, másrészt a holt vizek lecsapolásában, mellyel termőterületeket, poldereket akartak kicsikarni a fukar természettől.

„Isten teremtette a világot, a holland ember Hollandot” — tartja a közmondás, arra az elszánt küzdelemre utalva, melyet a hollandi, zeelandi lakosság folytatott a tenger ellen saját életéért. A tengergátak már a középkorban elkészültek, a XVII. században véglegesítették a partvonulatot, főleg a nagy folyók deltáinál. A gát két részből állott, a vízbe nyúló erős cölöpövezetből, mely a hullámok megtörésére szolgált és magából a földhányásból. Ez utóbbit rendszerint homokból készítették és fűvel ültették be, a XVII. században gyakran használtak tengeri moszatot a homok megkötésére, sőt a Zuyderzee partján lakók még hajóvitorlákkal is befedték a gátat, hogy védjék a rongálódás ellen. A gátfenntartás és -javítás az egyes parti községek feladata volt, jellemző a gátügyek fontosságára, hogy élükön egy külön adminisztráció volt, központi tanáccsal és a „gátgróffal”.

A beszivárgások és belvizek ellen megint csak a szélalmok jöttek segítségül. Szivattyúkat működtettek, 1609 óta pedig egész malomrendszerek jöttek létre, melyek alkalmasak voltak a víz emelésére is a nagy szintkülönbségek legyőzésével. Amikor 1638-ban az Yssel gátja megrepedt és a víz beömlött a

síkföldre, szélmalom-szivattyúkkal csakhamar újra szabaddá lehetett tenni a földet. Az 1651-es amszterdami vízbetörés sem tudott nagyobb károkat okozni, mindössze a pincékbe folyt be a víz. A malomszivattyúk lehetővé tették azt, hogy a belvizek, tavak kiszárításával a mezőgazdaság termőterülethez jusson. Ezt a pénztőkések is jó beruházási alapnak tekintették és szívesen finanszírozták. Kezdetben voltak lehangoló események is, mint pl. az Amszterdam mellett levő Beemster tó sikertelen lecsapolási kísérlete. 1609-ben már csaknem befejeződött a tó kiszárítása, amikor egy rendkívüli hevességű vihar átszakította a tengergátat és a tófenék újra megtelt vízzel. 1612 és 1640 között Holland legtöbb tavát kiszárították, ekkorra már 45 000 hektárt tett ki a vizektől elragadott polderek területe. A gátépítés, -fenntartás és a földszárítás nagy műszaki ügyességet követelt meg, a hajóépítéssel együtt valósággal mérnöknemzetté tette a hollandusokat. A magas fokra emelt műszaki gyakorlatiasság lelke, a hollandok technikai tanítómestere a szélmalom volt.

A XVI—XVII. század nem volt a technikai forradalom időszaka, inkább csak a korábbi századok fontos találmányai nyertek ekkor szélesebb alkalmazást, mondhatni e találmányok a tömeges termelés igényeihez igazodtak és ezáltal létrejöttek egy újabb technikai átalakulás előfeltételei. A hollandok e téren érdemeket szereztek, nagy feltalálójuk nem sok volt, de az új, tőkés irányban fejlődő társadalom gyakorlati követelményei több olyan eljárást honosítottak meg, amelyek azonnal tömegigényeket elégítettek ki. Ilyen volt a tornyos szélmalom alkalmazása, amely jelentős energiaforrást szabadított fel, az eddigi szerkezet 2—8 lóerőnyi teljesítményével szemben 6—14 lóerőt lehetett elérni az új szélmalommal. A textiliparban is az az eljárás mód gyökerezett meg Hollandiában, amely lehetővé tette a tömegtermelést: a szalagszövőszéket 1621-ben bevezették Leidenben. Ennek az volt a lényege, hogy egy bonyolult szerkezet lehetővé tette, hogy a gépkezelő egy mozdulattal végezzen el minden egyes műveletet és hogy egyszerre több szalagot tudjon megszőni. A papír- és lőporgyártás gépesítése (szélmalommal) is széleskörűen elterjedt Hollandiában.

A technikai újítások nem kis ellenállással találkoztak a XVI—XVII. század fordulóján a még mindig erős céhek részéről. A holland ipar nagyszerű termékekkel látta el Európát, gyártotta a híres szappant, finomította a cukrot, Rotterdam, Amszterdam, Groningen, Deventer, Dordrecht és más városok serfőzdéi ontották a finom holland sört. Mégsem szabad elfelejteni, hogy e holland ipar nagyrészt még a régi középkori kézműves alapokon nyugodott és tevékenységét nem kis mértékben korlátozták az elavult céhmonopóliumok — előírások. Az olyan típusú városokkal szemben, mint Leiden, Zaandam, Haarlem, vagy Amszterdam, ahol a régi kötöttségek fellazulása megtörtént voltak még olyanok is, amelyeknek iparát a középkorias kényszerszabályok kötötték guzsba, távol tartva tőle a vállalkozó kereskedőket, pénzembereket. Ilyen volt Dordrecht, melyet a kereskedők elkerültek és a város a gazdasági hanyatlás útjára került. Ez a típus a múltat képviselte az ellenállhatatlanul

előre törő jövővel, a gazdasági szabadságnak azon erejével szemben, amelyet a gazdag kereskedő-vállalkozók tevékenysége feltételezett és egyben érvényesített.

Mindent összegezve, a holland ipar elindult azon az úton, mely a tőkés termelés alapjainak lerakásához, a manufaktúrák létrejöttéhez vezetett. Az újat, a manufaktúra-korszak kezdetét jelezte, ugyanakkor e kezdet minden gyengeségét is magában hordozta. A születő modern Európa félreismerhetetlen vonásai mutatkoztak a holland gazdaság szerkezetében, melyben az ipari tőke már — igaz hogy nem erős — gyökeret vert. Megjelent a tőkés társadalom legcsalhatatlanabb ismertető jele, a bérmunkások osztálya. A munkaerő kizsákmányolását megkönnyítette az árak emelkedése, melytől a bérek messze elmaradtak. Napi 12—14 órai munka, a női és gyermekmunka széles elterjedtsége alig sejteti, hogy a holland munkásság Nyugat-Európa legkiszípolyozottabb munkásosztálya. Toborzását, azaz a bérmunka fegyelmébe való belekorbácsolását itt is véres állami törvények mozdítják elő, köztük legfőképpen az az 1614. március 24-i rendelet, mely büntetésre ítélte a munkanélkülieket, a csavargókat. A nagyvárosokban elmosódik a határ a munkások és a vagabond elemek között, a bizonytalan egzisztenciák tízezrei tengetik életüket, a nyomor és éhezés lopásra és gyilkolásra kényszerít sokakat, óriási méreteket ölt a koldulás. Megjelennek a menhelyek, a munkások elnyomorodásának kifejezői, sőt Amszterdamban két dologház, a Rasphuis és a Spinhuis. Az első férfiak számára készült, akik a brazílfát dolgozzák fel, a másikban nők végeznek fonómunkát. A mi Szepsi Csombor Mártonunk, aki 1617-ben járt Hollandiában, nem mulasztotta el leírni azokat az embertelen módszereket, melyekkel a műhelyekben a szerencsétleneket beletörlik a kényszermunka fegyelmébe. Aki nem akar dolgozni, annak „először próbálják engedelmességét sokféle dolgokon. Napestig egy helyből más helybe követ hord, vizet kutakból kádakba merít, azt meg visszatölti a kútba. Kivel tapasztatnak, kivel énekeltetnek. Némelyiknek lábán, némelyiknek nyakán vas.” A visszaeső bűnösöket bezárják egy pincébe, amelybe egy csövön át lassan vizet eresztenek. Ha a bezárt ember nem akar megfulladni, kénytelen a végkimerülésig lapátolni, szivattyúzni a vizet a mennyezeten levő ablakon át. Szepsi Csombor Márton helyesen figyel meg azt is, hogy e dologházakból „szertelen nagy haszna jár a városnak”, mivel a szegény rabok csak élelmet kapnak.

Leiden, Európa egyik legfejlettebb ipari városa különösen a gyermekmunka kiszípolyozásában emelkedett ki. 1638—48 között egy kereskedő 4000 liège-i gyermeket szállított a város textilműhelyeibe. Valósággal rabszolgakereskedelem folyt a gyermekekkel, amit már egy 1597-es rendelet is kénytelen volt megtiltani, mondván, hogy egyes munkáltatók az inasság ürügyén rabszolgaként bánnak a gyermekekkel. Ebben egyes gyermekeket is említenek, kiket munkaadójuk a munkaidőn túl koldulásra kényszerített. A hatóságok hoztak bizonyos rendszabályokat a gyermek-kizsákmányolás enyhítésére, de

ezek nem a néppel való együttérzés talajáról fakadtak, inkább annak a régens-notable rétegnek a tőkésekkel szemben fennálló ellentéteit fejezték ki, mely a szinte örökletessé vált városi vezető posztokat betöltötte. 1641-ben létrehoztak Leidenben egy munkafelügyelőséget, mely a gyermeki munka ellenőrzését volt hivatva ellátni, 1646-ban pedig egy jámbor rendelet próbálta meg a gyermekmunka idejét napi 14 órára csökkenteni! A hozott intézkedések legfeljebb arra voltak jók, hogy az utókor hivatalosan is tudomásul vegye a holland munkaerőpiacon uralkodó szörnyű viszonyokat.

Ha a holland városi társadalomban feszülő roppant ellentéteket, a rembrandti clair-obscur értelmét a mindennapi élet jellemző tünetei közt kívánja a történész illusztrálni, keresve sem találhat megfelelőbb dokumentumot annál az 1601-ben kiadott amszterdami városi rendeletnél, mely megtiltja a cukrászoknak, hogy a kirakatba kitett süteményeiket túl gazdagon díszítsék, „nehogy elszomorítsák a szegény embereket, kiknek a vágyakozását felkelti ez a látvány.” Bizony, ha egy hajógyári munkás bérét, mely 1600 körül alig tett ki évi összegben (feltételezve hogy dolgozott) 100 forintot vagy egy amszterdami posztónyíró munkását, mely 1607-ben 200 forint körül mozgott, összevetjük e rendeletet kiadó városi előkelőségek évi 4—5000 forintnyi jövedelmével, könnyen megértjük a városatyák jószívűségét! Hát még ha a prosperáló tőkés és kereskedők jövedelmét vennők az összehasonlítás alapjául?

A holland munkásoknak, az első tőkés társadalom e bérrabszolgáinak a munkakörülményeit sajátos tényezők tették nehezzé. Amint említettük, a legáltalánosabb erógép a szélmalom volt, melynek működtetése a kedvező szél meglététől függött. Amikor ez megjelent, a munkásoknak egyfolytában a végkimerülésig kellett dolgozniuk, hogy a szél erejét kihasználják. Másik körülmény volt az, hogy a holland ipar nagy része függött a kereskedelem és szállítás szeszélyes változásaitól és csökkenésük esetében azonnal munkáselbocsátásokra került sor az illető iparágakban. Speciális helyzetet teremtett még az a körülmény is, hogy azokat az ünnepnapokat, melyeket a katolikus egyház korábban előírt, a kálvinizmus uralomra jutásával eltörölték és munkanapokká nyilvánították és még a vasárnapi pihenés sem volt biztosítva. Negyedik körülményként azt kell tekintetbe venni, hogy Hollandia lakosságának gabonaellátása a külföldi szállítmányoktól függött, ha ezek valamilyen oknál fogva elakadtak, a nagyvárosok munkásai, szegényei azonnal éheztek. Így amikor 1629-ben Svédország beavatkozása a harmincéves háborúba megakasztotta a lengyel gabona szállítását és a kenyér megdrágult, Leidenben az éhező tömeg megtámadott és kifosztott egy péküzletet.

A XVII. század első felében évtizedről évtizedre romlott a holland munkások anyagi helyzete, minthogy az áremelkedést nem követte megfelelő arányban a bérek emelése. A kizsákmányolás mértékére, arra hogy milyen nagy volt a holland munkások munkájának intenzitása, legjellemzőbb talán Colbert megállapítása, hogy egy holland egy nap alatt többet dolgozik, mint

egy francia egy hét alatt. A legfejlettebb tartományok munkásságának helyzetén nem javíthatott az a tény sem, hogy a század első felében még vegetált a céhszisztem, mely látszólag a munkaviszonyok szabályozásának politikáját folytatta. A valóságban a munkások a céheken belül is kizsákmányolt bérdolgozók voltak, amit az is jelez, hogy gyakrabban sztrájkoltak mint a manufaktúrák munkásai. A munkásság elégedetlensége ebben a korban fontos szerepet játszott a nagyvárosok és elsősorban Holland, Zeeland, Utrecht tartományok politikai, vallási fejlődésének meghatározásában. Látni lehet ezt a fegyverszüneti időszakban, amikor a belső viszonyok alakulására érezhetően nyomta rá bélyegét a városi társadalomban kibontakozó osztályharc. Ennek később is több fontos megnyilvánulása volt, elsősorban Leidenben, ahol sztrájkok voltak 1637—43—48-ban, 1638-ban pedig munkásfelkelés tört ki. Ez utóbbi hatására a Rendek felállítottak egy munkaadói társulatot, mely a tíz legnagyobb textilipari központban működött. Bevallott célja a vándorló munkaerő ellenőrzése volt, amit azzal akart elérni, hogy minden munkás magatartásáról bizonyítványt adatott ki. Természetesen a céhek, a városi magistratusok mindig élen jártak a „lázdók” megfékezésében és nem kímélték erejüket a különböző büntető szankciók foganatosításában. A virágzó holland városok képéhez szervesen hozzátartoznak azok az akasztófák, melyek a kapuknál voltak felállítva. A fény mögött lehetetlen észre nem venni az árnyékot Rembrandt hazájában.

A kibontakozó ipari tőke és a születő tőkés viszonyok ereje volt olyan erős, hogy meglétek alapján a kapitalizmus jelentkezéséről beszélhessünk Hollandiában a XVI—XVII. század fordulója óta. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az egész holland gazdasági életet átszökték a tőke szálai. Még a legfejlettebb tartományokban is csak az ipari tőke jelentős feltételeiről lehet szó, az elmaradottabbakban erről sem. Ilyen körülmények között nem lényegtelen az a kérdés, hogy a hollandiai mezőgazdaság mivel járult hozzá a tőkés termelés erősödéséhez, hogyan támasztotta alá annak alapvető tendenciáit?

Ha csupán a holland munkásság összetételét vetjük össze az ebben az időben a tőkés termelés igájába hajtott angliai munkásokéval, azonnal lényeges különbség ötlük szembe a két tőkés irányú társadalmi képlet között. Az angol manufaktúrák dolgozó tömegei a földjüktől megfosztott, a „bekerítések” által tönkretett szabad parasztokból kerültek ki, akik annak voltak áldozatai, hogy Angliában a mezőgazdasági nagybirtok tőkésedése megkezdődött. Ismeretes, hogy a tőke ott jön létre, ahol a pénz a termelőeszközöiktől megfosztott termelőerők munkaerejét vásárolhatja meg. Ennek csak egyik formája volt az a tömeges kisajátítás, mely az angol parasztságot földtelenné tette. Van egy másik útja is, melyet a németalföldi (belga, holland) és francia társadalmi fejlődés járt. Itt a pénzjáradékból nem az a földjáradék fejlődött ki, melyet az angol tőkés bérlő fizetett a földesúrnak, a francia paraszthoz hasonlóan a holland paraszt is arra törekedett, hogy a pénzjáradék adta lehetőségek fel-

használásával a föld feletti birtokjogát tulajdonjoggá változtassa, azaz parcellájának korlátlan urává váljék.

Ezen a ponton lép be a politikai tényezők szerepe. Belgiumban a forradalom bukása egyelőre elvágta az önálló paraszti földtulajdon, a parcellagazdaságok kialakulásának útját. Más volt a helyzet az Egyesült Tartományokban, ahol ezt a folyamatot elősegítette a forradalom győzelme, mely Hollandban és Zeelandban a katolikus egyházi javak kisajátítását vonta maga után. A legfejlettebb tartományokban a XVII. században már alig volt gazdasági súlya a nemességnek, Frieslandban pedig szinte nem is létezett, e tartomány a középkortól kezdve a szabad parasztság hazája volt. A lefoglalt katolikus javak is nagyrészt paraszti bérlők kezébe kerültek, akik immár nem feudális kispaszti bérlők, hanem szabad bérlők voltak, a földesúri fennhatóság nem érvényesült felettük. Holland tartományban már 1514-ben a paraszti földbirtokok mintegy 46%-a bérlet volt és az arány jelentősen megnőtt az elkövetkezett évszázadban.

A mezőgazdaság fejlődése is az iparhoz hasonlóan Holland tartományban érte el a csúcspontot. E tartomány agrárviszonyait sajátos tényezők határozták meg, mindenekelőtt a manufaktúrák gyors felvirágzása. Leiden és Amszterdam hatalmas körzeteiben már a XVI. században paradox helyzet alakult ki. A földesurak itt a legnagyobb hasznot a falusi háziiparból húzták, éppen ezért ennek az érdekeit talán még hevesebben védelmezték a két nagyváros céheivel szemben, mint az ezekben ekkor fejlődő manufaktúrák vállalkozói. Ilymódon a feudális viszonyok bomlásának körülményei közepette a feudalizmus erői is bizonyos ponton — saját akaratuk ellenére — a tőkés viszonyok megalapozását segítették elő. A járadékok eladása, a föld áruvá válása Hollandban szintén a feudalizmus felbomlásának váltak kifejező jelenségeivé. Ámde ugyanakkor a tőke behatolása a mezőgazdaságba nagyon jelentéktelen volt. A városi polgárok a vásárolt földeket kicsiny parcellákba szétaprózva bérbe adták, maguk többnyire a városban maradtak és legfeljebb a kiegészítő háziiparba, halászatba, hajóépítésbe, tőzegtermelésbe investálták pénzüket, míg a mezőgazdasági árutermelés fokozásával nem törődtek. A városok általában a XVII. századig mint kollektív földesurak léptek fel a falvakkal szemben, mintegy átvették a földesurak feudális státusát, az igazságszolgáltatási főhatóságot stb. A falu és város közötti ellentétek csak fokozódtak ezzel és ez is mutatja, hogy a városi tőkefejlődés hatása a falura nem volt egyértelműen ösztönző. Különösen ez volt a helyzet Dordrecht város esetében.

Holland tartományban tehát a kisvállalkozói szinten megrekedt bérleti rendszer vált uralkodóvá, mely egészében különbözött a jelentős értéktöbbletet biztosító angliai tőkés bérlettől. A hollandi bérletek nem vonzhatták a mezőgazdaságon kívüli tőkét, legfeljebb a hidrotechnikai ipart, az ilyen természetű tőkés vállalkozásokat serkentették, minthogy sok helyen szinte minden bérleti idő végén szükségessé váltak bizonyos vízszabályozási, talajjavítási munkálatok.

A fejlettebb tartományokban a születő ipari kapitalizmus egy erősen tagozott parasztságot talált, melyben a gazdag és szegény elemeket nagy különbség választotta el egymástól. Nagymértékben járult hozzá a differenciálódáshoz maga a forradalmi háború, mely sok paraszti egzisztenciát tett tönkre, ugyanakkor a front ellátása élelemmel sok piaci lehetőséget nyújtott az árucserebe bekapcsolódott gazdagabb parasztnak számára. Ezek könnyen tudtak bérletekhez jutni az elkobzott katolikus javakból, általában sok út tárult fel meggazdagodásuk előtt azzal, hogy a feudalizmus már csak kisebb maradványaiban élte túl a forradalom győzelmét. Arra azonban nem gondoltak, hogy nagyobb földbirtokokat alakítsanak ki, erre az ország természeti viszonyai sem voltak alkalmasak, másrészt a holland tőke hirtelen megerősödése is bizonyos akadályokat állított gazdasági terjeszkedésük útjában. Az a hatalmas közvetítő kereskedelem, mely Amszterdam központtal oly gazdaggá tette Hollandiát, a külföldi, elsősorban kelet-európai gabona behozatalával a belső gabonatermelés rentabilitását annyira lecsökkentette, hogy a parasztnak fokozatosan elfordultak a szemesztermelésétől és más területekre helyezték árutermelésük súlypontját. Egyrészt az állattenyésztés, másrészt a kertkultúra határozta meg a hollandiai mezőgazdaság sajátos arculatát.

A Hollandiába érkező idegenek megcsodálták az itt látott állatállományt, melyet könnyű volt tartani a gazdag legelőkön. Különösen Holland, Zeeland és Friesland állattenyésztése volt magas fokú, az itteni legelők és a parasztság gazdasági körülményei azt is megengedték, hogy Dániában és Holsteinben sovány marhákat vásároljanak, majd meghúzzalva újra eladják őket. A marhatenyésztés méreteire jellemző az egyik olasz megfigyelő feljegyzése, aki egyedül Asseldelt falucskában 4000 tehénről tudott. A tejtermékek terén elvitathatatlan volt a hollandok európai hegemoniája. A parasztnak arra törekedett, hogy a maximumot kiharozza teheneiből, a tejet vízzel, a vaját sóval és más anyagokkal hamisítva dobta a piacra, ahol biztos vásárlókra talált a városi lakosokban. Világmárka volt a holland vaj, melyet közvetítők vásároltak fel, hogy külföldre exportálják. Parival leideni francia professzor a XVII. század közepén megfigyelte, hogy Hoornban egy nap alatt mintegy ezer parasztszeker több mint 150 000 fontnyi sajtot szállított a városi mérlegre. Különösen fejlett volt a marhatenyésztés Frieslandban, ahol 1611-ben külön rendeletet adtak ki az istállók megjavítására.

A keleti tartományokban és Utrechtben főleg a lótenyésztés virágzott. Overijselben, Drentében annyi ló volt a század elején, hogy számuk 1844-ig már csak csökkenhetett. Utrechtben szintén a lótenyésztés volt a mezőgazdaság fővonása, a megújított tilalmak ellenére is igen sok lovat vittek ki innen külföldre. A keleti tartományokban a föld nem kielégítő minősége is az állattenyésztés fokozására serkentette a mezőgazdaságot. A termelés monokulturális jellege nem ritkán idézett elő élelmezési válságokat, vagy okozott nagy károkat magában az állatállományban is, ha a takarmányellátást valamilyen

természeti csapás veszélyeztette. 1621-ben Drentében 2500 ló, 10 000 marha és 50 000 juh pusztult el.

Sokkal egészségesebb volt a legfejlettebb tartományok mezőgazdaságának szerkezete, melyben az állattenyésztésnél nagyobb tért hódított a kertgazdálkodás. A hatalmas ipari városok élelmezési szükségletei természetes felvevőpiacot kínáltak a parasztnak, akik földjeikbe zöldséget, főzelékféléket ültettek: babot, borsót, káposztát, sárgarépát, kalarábét, répát stb. Holland és Zeeland articsókája és spárgája világhírnek örvendett, exportálták Angliába is. A gyümölcstermelés is virágzott, a gyarmati növényeket azonban csak egyes gazdaságok kertjeiben termelték, a burgonyát, a kukoricát és dohányt a parasztság ekkor még bizalmatlanul kezelte. A holland kertgazdaság a „holland csodának” egyik legnagyobb eredménye volt, nélküle nem képzelhető el a modern kertkultúra, belterjes gazdálkodás, nem is beszélve arról, hogy a trágyázás, csatornázás terén a mezőgazdasági tudománynak is lendületet adott, a botanikát szinte alapjaiban határozta meg. E téren elég megemlíteni a belga Clusius híres leideni botanikus gyűjteményét.

A vezető tartományok parasztsága differenciáltabb volt mint a keleti területeké, ahol a feudalizmus tovább élt a faluközösséggel együtt. Hollandiában és Zeelandban igen erős volt a parasztság felső rétege, mely nagy hasznot húzott a városokkal való csereforgalomból. Jisp faluban az egyik szemtanú szerint olyan parasztnak éltek, akik urak módján négy-lovas hintón közeledtek. A holland paraszt öntudatának magas fokára utal az az elbeszélés, amely szerint a fehérhegyi csata után Hollandiában letelepült Pfalzi Frigyest az egyik paraszt vasvillával kergette ki, amikor az vadászat közben földjére tévedt. Volt azonban a parasztságnak egy elszegényedő rétege is, melyből sokan mentek be a városokba, hogy az iparban keressenek elhelyezkedést, vagy csaptak fel tengerésznek, hogy szerencsét próbáljanak és rendszeres fizetést élvezzenek. Általában hasonló volt a helyzet Frieslandban és csak némileg különbözött ettől Groningen tartományban, ahol a bérleti jogviszonyok (Beklem-jog, örökre szóló bérleti összeg) kedveztek a gyakorlatilag tulajdonossá vált gazdag parasztnak gazdasági törekvéseinek. Más kép fogad bennünket a keleti tartományokban, ahol a jobbágy fizeti a földadót, dézsmát, úrpénzt és más szolgáltatásokat. Drentében csak a parasztság egyhatoda élvezett tulajdonjogot az általa megművelt földön. Amint látjuk tehát, nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdasági fejlődésben is egyenlőtlen fejlődés jellemzi a tartományokat, a fejletlen tartományok elmaradása a későbbi századokban is egyik fontos vonása lesz a holland életnek.

Ha a hollandiai agrárfejlődés tanulságait röviden összegezni akarjuk, akkor azt kell megállapítani, hogy a parcellagazdaság irányzata, a kistulajdonosi viszonyok kibontakozása nem tette és nem is tehetette lehetővé a munkaerő olyan viharos gyorsaságú és nagy tömegű „felszabadulását” az ipar számára, mint az angliai földfosztások, ugyanakkor a mezőgazdaság tőkés átalakulása

Hollandiában nem segítette döntő módon az ipari kapitalizmus kibontakozását. Legfeljebb azzal járult hozzá, hogy a differenciálódás, a mezőgazdasági pauperizálódás áldozatait a munkaerőpiacra dobta és ugyanakkor az állattenyésztés és kertgazdaság révén a városi lakosság ellátásának igényeit nagymértékben kielégítette. Ez utóbbi azonban éppen úgy szolgálta a holland kereskedelem érdekeit is, mely abban különbözött a többi kereskedelmi tevékenységtől, többek között a velencei, spanyol és portugál kereskedelemtől, hogy árucikkei között nem lebecsülhető szerepet kaptak a belső termelvények, a holland ipar és mezőgazdaság eredményei.

„Hogy mennyire döntő jelentőségű Hollandia fejlődése szempontjából, egyéb körülményeken kívül, az az alap, amelyet halászatával, manufaktúráival és mezőgazdaságával lerakott, azt már a XVIII. század írói kifejtették” — állapítja meg Marx. Az említett „alap” megléte jogosít fel bennünket elsősorban, hogy holland kapitalizmusról beszélhessünk. Ámde amint láttuk, még a legfejlettebb tartományokban sem ért el a társadalmi munkamegosztás fejlődése olyan fokot, hogy alapját képezhette volna e tartományok gazdasági egységének. Sőt magában az ipari téren kiemelkedő Hollandban is csak a győzelmes kibontakozásig jutott el a manufaktúra-ipar, melyre a falusi mellékiparra támaszkodó szétszórt manufaktúrák voltak a jellemzőek. Márpedig — Marx szavaival — „csak a falusi háziipar elpusztítása teheti valamely ország belső piacát oly nagygyá és szilárdná, amilyenre a tőkés termelő módnak szüksége van. Mindazonáltal a tulajdonképpen manufaktúra-korszak nem jut el gyökeres átalakuláshoz”. Ez jellemzi a hollandi gazdasági viszonyokat, de méginkább az egész hollandiai tőkés fejlődést, mely nem teremthette meg azt a „belső gazdasági kapcsolatot”, amely „a nemzet egyes részeit egy egésszé forrasztja össze” (Sztálin) és ezzel a burzsoá nemzet egyik fő ismérvét, a közös gazdasági életet, a gazdasági egybekapcsoltságot biztosítja.

Ennek ellenére a holland burzsoá nemzet a forradalom győzelme időszakában — beleértve a XVII. sz. első felét — lényegében kialakultnak tekinthető, és ennek egyik legfőbb feltétele a holland gazdaság tőkés irányú fejlődése volt. Ennek az volt a leglényegesebb vonása, hogy *a belső piac viszonylagos fejletlenségét a közvetítő kereskedelem, a tengeri áruforgalom különleges eredményei egyenlítették ki.* A fejletlenebb tartományok termékei e fejlett közvetítő kereskedelem révén gyorsan váltak árukká a világpiacon, ami e tartományok gazdasági életének is lendületet adott. Nem szabad lebecsülni azt, amit Marx „a külkereskedelem civilizáló hatásának” nevez. Ennek következtében észrevehetően tüntek el az Egyesült Tartományok gazdasági életében a természetes gazdaság foltjai, ugyanakkor e külkereskedelem főleg a halászati és a hajóépítő manufaktúrák, valamint a híres hollandi átdolgozó ipar fő serkentőjévé vált. E korai polgári forradalom tehát jelentősebb belső piac hiányában is létrehozta azokat a gazdasági tényezőket, melyek a kivételesen erős külső piac útján sajátosan határozták meg egy burzsoá nemzet kialakulását. A holland nemzetévválás

egyik legfőbb sajátossága éppen a kereskedelmi tőke túlnyomó uralma volt. A XVII. század közepéig a hollandok tengeri világhegemóniájának időszakában a holland burzsoá nemzet megalapozódása végbement. A forradalom győzelmével, valamint a tengeri világalom létrejöttével azonban *a nemzettéválás még nem fejeződött be* és csak második szakaszába érkezett akkor, amikor a tengeri világalom hanyatlani kezdett. Ismeretes Marx megállapítása, amely szerint „a holland kereskedelmi világalom hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét”. A kereskedelmi hanyatlás korszaka erősítette meg a holland kapitalizmus ipari alapját, a gazdasági egység fő feltételét, csökkentette le a tartományok közti kirívó eltéréseket. Az első szakasz körülményei arra a *gazdasági minimumra* nézve adnak pontos felvilágosítást, melynek meglétében egy korai polgári forradalom a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején megalapozhatja a burzsoá nemzettéválását.

Hogy ez a minimum mennyire nem volt elég a nemzeti élet egységbe forrasztására, azt a holland lelkiakat közösségére vetett pillantás is megerősíti. Az élénk, gyakorlatias, puritán holland ember vonásai, amint azok a mai napig a köztudatban élnek, a XVI—XVII. században még alig vonatkoznak Hollandon kívül más tartományok népeire, e téren igen nagy volt az egyenlőtlen fejlődés az egyes területek között, ami a gazdasági, társadalmi eltéréseknek felel meg. Hogy a korabeliek számára ez mennyire világos volt, jól mutatja az 1630-as Elzevir-összefoglalás, a Belgüi confoederati republica, mely tartományok szerint írja le a köztársaság viszonyait. Holland tartomány lakóinak jellemzésénél megállapítja, hogy a régi erkölcsökkel szemben most „az érintkezés, az utazások és a nagy kereskedelmi gyakorlat által kicsiszolt egyszerűség némileg növelte bennük a fortélyosságot. Beszédünk és viselkedésük nyájas, óriási a munkabírásuk. E tekintetben meg kell mondani, hogy valóban dícséretükre, a szomszédok nézete szerint is a hollandok derék és szorgalmas gazdák és családapák.” A továbbiakban a nőknek a gazdasági életben, sőt a hajózásban vállalt szerepéről szól, majd kifejti, hogy a hollandiak ugyan a szellemi élet terén is kiemelkednek, de „főleg a kereskedés és a hajózás szeretetével tűnnek ki.” Zeeland lakói még a hollandiakat is felülmúlják a tengerészet terén, igen jó katonák, akik békében szorgalmas földművelők. Főleg a természeti környezettel magyarázza azt, hogy a zeelandiak ravaszok. Holland és Zeeland lakói után az utrechtiek következnek, akik átmenetet jelentenek a többiekhez: szorgalmas és nyájas emberek, fegyverviselés és humán tudományok terén kiemelkedők.

A gelderlandiak jellemzése már egészen más világot mutat be: a tartomány lakosait a múltban a háborúskodás foglalkoztatta és különösen a lovasságuk szerzett hírt magának. „Nemességük számos, ősei emlékeivel van tele, a nép meglehetősen szorgalmas és nyájas, szokásaiban hasonlít némileg a németekhez”. Friesland népét úgy mutatja be, mint amely egyszerű, de nemes lelkű, kész a fegyverforgatásra, szereti a szabadságot, nem tűri a szolgaságot, vendég-

szerető. A tartományon belül is nagy nyelvjárásbeli különbségek vannak. A frizekhez hasonlítanak Groningen és Ommeland lakói, akik éberek jogaik védelmében, gyűlölik az elnyomást és nincs aki náluk készségesebben adóznék az Egyesült Tartományok érdekében és lelkesebben igyekeznek előmozdítani a közügyeket.

Ahány tartomány, annyi szín. E múból az is kiderül, hogy a köztársaság egyik legfejlettebb része, legműveltebb sarka Brabant ide csatolt területe volt, mely az öltözködés, divat dolgában is minta lehetett a többi tartományok számára. Az itt beszélt flamand dialektus alig különbözött a többi tartományok nyelvétől. Általában az irodalmi nyelv egysége megvolt, a holland nyelv alkalmas lévén magasabb kulturális igények kielégítésére. Nem változtat ezen néhány határtartomány nyelvi különállása sem. A viszonylag egységes nyelv és terület azonban nem egy gazdaságilag, társadalmilag egybeolvadt nemzeti társadalmat fogott össze. Az iparos, a tengerészet irányába forduló, a feudális nemesség túlsúlyával jellemezhető vagy a szabad parasztság által irányított tartományok között nagy színvonalbeli különbségek maradtak, amit a kialakuló nemzeti jellem vonásainak jelzett divergenciája is kifejez.

Az angol és francia nemzettéválás útja más volt, mint a hollandiai. Azoknál a nemzet kialakításában nagy szerepet kapott a hazai abszolutizmus, mely a nemzeti állam létrejöttének keretét szolgált. Németalföldön az idegen abszolutizmus elleni szabadságharcban bontakoztak ki a polgári forradalom erői, a nemzettéválás legfőbb tényezője, a burzsoázia pedig éppen a régi rendtartományi keretekhez való ragaszkodás révén vált uralkodóosztállyá. A másik fontos körülmény, mely a hollandiai nemzettéválás meghatározásában szerepet játszott, Németalföldnek a forradalmi harcok közepén való kettéválása volt. Ez ugyan hozzásegítette az északi tartományokat, hogy gyors ütemben kifejlesszék viszonyaikat, de ugyanakkor elvágta őket a két legfejlettebb tartománytól, Flandriától és Brabanttól, nem is beszélve a flamand nyelvterület kettészakításáról. A korábban egységes középkori „natio Belgica”-ból két nemzet vált ki, melyek meglehetősen eltérő módon fejlődtek. A belga és holland nemzettéválás igen gazdag tapasztalatokat ígér azoknak, akik e kérdést marxista összehasonlító módszerrel akarják elemzés tárgyává tenni. Ebben a vizsgálatban fontos szerepet kell kapniuk a vallási tényezőknek, melyek a kereskedelemmel együtt, az angol nemzettéváláshoz hasonlóan, Hollandiában is elsőrendű szerepet kaptak a XVII. századi „mintanemzet” sajátosságainak kialakításában. A feladatok nagyrésze még előttünk áll.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Wittman Tibor előadásához *Mátrai László*, az Akadémia levelező tagja és *Székely György*, a történettudomány kandidátusa szóltak hozzá.

Mátrai László hozzászólásában abból indult ki, hogy a magyar történelem kutatója számára három szempontból is fontosak a németalföldi polgári forradalom tanulságai: 1. mert egyszerre volt polgári forradalom és nemzeti függetlenségi harc; 2. mert konkrét kapcsolatai voltak a magyar történelemmel (nem utolsósorban a kultúrhistóriával); 3. mert a XVII. század „kötelező” vallásos meze számos változatban tanulmányozható vele kapcsolatban.

De igen fontos *általános* tanulságai is vannak a „tőkés mintanemzet” történeti tanulmányozásának. Nem véletlen az, hogy W. Petty, a munkaérték-elmélet úttörője, éppen Németalföld gazdasági viszonyainak elemzésén keresztül jutott el alapkoncepciójának legmaradandóbb vonásaihoz: a XVI—XVII. századi németalföldi fejlődésben szinte experimentális módon tanulmányozhatók a történelem gazdasági-társadalmi mozgatóerőinek legbonyolultabb összefüggései.

Igen fontos módszertani tanulsága a korszak kultúrhistóriájának, hogy a társadalmi formák alaptörvényszerűségei mindenütt következetesen kimutathatók, de ugyanakkor vaskos hibát követne el a történész, ha e törvényeket mechanikusan, vulgáris leegyszerűsítéssel próbálná „ráhúzni” a történeti valóságra. Így pl. vitathatatlan főtenencia a XVII. század Németalföldjének kultúrhistóriájában ugyanaz a Délről—Északra való „créoltolódás”, amiről az előadó a gazdasági élet vonatkozásában szövegezte s aminek a festészet történetében kitűnő példája Frans *Hals*-nak Antwerpenből Haarlembe költözése és ellenpéldája a Délre költözött Nicolas *Maes* öregkori, „dekadens” művészete. Ugyanígy a korszak alaptendenciája nyilvánul meg abban, hogy feudális francia hazájából a polgári Németalföldre vándorol *Descartes*, helyesen ismervé fel, hogy itt szabadabban művelheti a tudományt. Mindez nem zárja ki az ellenpéldát, hogy Hugo *Grotius*, az Oldenbarnevelt-párt és az ún. arminianizmus híve, a polgári orthodoxia üldözései elől éppen a feudális Franciaországba meneküljön, egyenest a király szolgálatába. Az ilyen és hasonló „kivételek” nem döntenek meg az alapvető tendenciák érvényesülési lehetőségeit, de arra figyelmeztetik a historikust, hogy az elemzésben az általánost, a különöst és az egyest egyaránt figyelembe kell vennie. Néha egyenest meglepő, hogy a kulturális törekvéseknek milyen szorosan követniük kell a gazdasági tendenciákat; általános vonatkozásban pl. az előadásban jellemzett gazdasági partikularizmusnak pontos megfelelője az a kultúrhistóriai jelenség, hogy a leydeni egyetem megalapítása után egyre-másra „kapnak” egyetemeket kisebb városok is: Utrecht, Franeker, Groningen stb., ami kétségtől a kulturális partikularizmus jele. Ha ez a „megfelelés” nemcsak általában érvényesül, hanem egyes esetekben is előtérbe nyomul az egyedi esetlegesség történeti véletlene elé, akkor állnak elő a komikum határán álló olyatán jelenségek, hogy kiváló, nagynevű orvosprofesszorok teagógymódot dolgoznak ki, ha családjuk a teakereskedelemben van érdekelve (mint pl. Cornelis Bontekoe), viszont nem hiányzik receptjeikről a sörfogyasztás előírása, ha történetesen serfőző családból származnak (Henricus Regius).

A németalföld polgári forradalom kultúrhistóriájának vizsgálata különösen akkor fog fontos történeti és filozófiai tanulságokkal szolgálni, ha majd

pontosan ki tudjuk mutatni, hogy a társadalmi tudatformáknak egymáshoz viszonyított fejlődése *miért* alakult úgy az adott korszakban, hogy a nagy festészethez kicsiny irodalom társul, a nemzetközi rangú természettudományokhoz orthodox filozófiai közélet tud csak csatlakozni stb.; vagyis ha meg fogjuk találni a magyarázatot arra, hogy a társadalmi tudatformák változása a konkrét németalföldi fejlődésben miképpen jár együtt a polgári forradalommal, ill. miképpen előzi meg azt, illetve késik meg hozzá képest. Mindez igen jelentős eredményeket ígér a marxista igényű kultúrhistoria és annak módszere számára.

Székely György hozzászólásának szerepét elsősorban abban jelölte meg, hogy a németalföldi fejlődés méreteit érzékeltesse, külföldi kapcsolatait további oldalakról világítsa meg.

A kis területű Németalföld jelentősége igen nagy volt a tárgyalt korban. Amint V. Károly uralma idején egy velencei követ kifejezte, „Itt voltak Spanyolország királyának tulajdonképpeni kincsei, itt voltak az ő bányái, az ő Indiája”. S valóban, a németalföldi tartományokból húzott jövedelem felülmúlta a tengerentúli spanyol királyi jövedelmeket, amíg a spanyol „Indiából” évente 1 200 000 forintnál többet nem igen húzott az uralkodó, csak Holland tartományból évi 6—800 000-t.

Mátrai László erősebben kívánja hangsúlyozni Hollandia és Spanyol-Németalföld forradalom utáni eltérő fejlődését. Az eltérés forradalom előtti, főleg alatti előzményeit Wittman az előadás kereteihez alkalmazkodva kielégítően tárgyalta. Hozzá kell tenni, hogy a gyorsan felemelkedett Antwerpen megtorpanása már a holland fegyveres megmozdulás előtt bekövetkezett. Lélekszáma 1566-ban megközelítette a 105 000-t, de már 1568-ban 90 000-ig süllyedt. Wittman Tibor rámutatott az Antwerpent elhagyó tőkére, ehhez azonban hozzátennem, hogy a kereskedők, pénzemberek nemcsak Hollandia felé áramlottak, de Németország (első helyen Emden), Délnémetalföld és Franciaország felé is. S amint arra más alkalommal Wittman is rámutatott, s a mai belga irodalom megállapítja, Antwerpen szerepe továbbra is jelentékeny, persze már nem világjelentőségű.

Hollandia jelentősége nem utolsó sorban erős városiasodottságából eredt. Ennek Wittman Tibor-kiemelte méreteit kiegészíti a városias települések sűrű összpontosulása. Az 1514. évi összeírás Holland tartományról megőrizte azt az arányt, hogy a 400 000 lakosból 190 000 városokban élt, s a városlakók aránya a század folyamán nőtt. Épp ez a nagyfokú (Németországban, sőt Itáliában is csak egyes körzetekben hasonló) összpontosulás magyarázza meg Holland jelentőségét, amelynek városai egyenként elmaradtak (a legnagyobbak Leyden és Amsterdam a XVI. században 20—20 000 lélekszámmal) a nagy délnémetalföldi városoktól. S a városi kereskedők, iparosok jobbra írástudók voltak. Wittman rámutatott a szélsőséges anyagi viszonyokra (tőkések, városi vezetők — munkások, matrózok), de maga is kiemelte, hogy nem az egész holland gazdasági életet szőtték át a tőke szálai. Ez abban az értelemben is helyes, hogy erős volt a hollandiai városok középrétege (kis kereskedők, kézművesek, egy hajóval rendelkező tengerészek, halászok). Ez is a szabadságharc alatti összefogást lehetővé tevő, az éles osztályharcot elodázó tényezők egyike, a polgári forradalom széles tömegbázisának egyik magyarázata. S a városlakók egy része menekült volt, délnémetalföldi protestánsok és a vallási türelmet Hollandiában elnyert spanyol zsidók. E két réteg szerepének behatőbb vizsgálata csak rámutatna arra a folyamatra, ahogyan a hollandiai társadalom fejlődésében gyökerező erők külsőkkel gyorsan növekedtek.

Az előadás helyesen emelte ki a mezőgazdasági termelés fő vonásait. A tejjgazdasági specializálódás éppen társadalmi viszonyaival egyedülálló Hollandiában. Fejlődése ugyan figyelemmel kísérhető Dániában és Schleswigben is, de jobbra a második jobbágyság viszonyai között. Megemlíthető még, mint korábbi előzmény a kasza Németalföldön a kontinensnél előbbi alkalmazása az aratási műveletben, mindenképpen áll ez már a XVI. századra. Az előadás leírta a tengertől való földnyerés hősi, kockázatos munkáját. Ennek áldozatos voltát már a kortársak is ismerték. A brabanti Mecheln tanácsa állapította meg 1548-ban Holland rendjeinek gabonabehozatali adótól mentesítési kísérletével kapcsolatban: „Holland kis hosszúságú, összehasonlíthatatlanul kisebb szélességű, tetemes költségeket kell fordítania gátak, zsilipek, malmok és más víziépítmények emelésére . . .”

A kivitt gyapjúszövetek és sör helyére az északi vizekről visszavivő úton a holland hajókra nagyrészt a csak csekély vámmal terhelt gabona került továbbra is, valamint fa és fémek. Amsterdam gabonakereskedelme már a XV. században erős volt, majd kezébe jutott a Keleti-tengeri gabonakereskedelem. Mindezt megkönnyítette Hollandia központi elhelyezkedése a hanyatlásnak induló két régi gazdasági forgalmi kör, a Hansa és a mediterrán kereskedelem szférái között. Hollandból Anglia egy, Norvégia két, Skócia három, Dánia öt nap, Spanyolország két hét alatt volt elérhető a tengeren. Amsterdam, ill. Holland a XV. század derekától sorra nyerte el Dániától a kereskedelmi kedvezményeket (1452, 1507, 1524, 1531, 1545), Norvégiára is (1498, majd 1506 után). A merész holland hajósok vállalkoztak Dánia északi csúcsának körülhajózására is, amerre a Hansa nem merészkedett. A Sund tengerszoroson is egyre nőtt a németalföldi, főleg hollandi áthajózás (1503: az átmenő hajók 78,2%-a, ill. 65,6%-a, 1528: 69,8, ill. 61,9%-a németalföldi, ill. hollandi). 1510/11-ből tudjuk, hogy a Keleti-tengerre járó hollandi hajók magyarországi rezet is vittek szállítmányukban Gdańskból.

A fentiek érthetővé teszik, miért vált Holland az új független ország vezető erejévé, miért tudta fedezni az államköltség több mint 58%-át. Hollandnak volt elsősorban ereje résztvenni a XVI. század utolsó évtizedeiben a Lisszabonnal való kereskedelemben, a Jáváig való elhatolásban, az északkeleti átjáró keresésében. A XVII. század első évtizedeiben pedig megindult a hollandi gyarmatszerzés a Távols-Keleten.

Wittman Tibor említette a holland halászfoglalkozás nagy méreteit a XVII. század elején. Ennek jelentőségét akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy honnan vonta el ezt az eredményes tevékenységet a holland szorgalom. A XVI. században a heringfogás központja még Falsterbo kikötőváros volt a mai Svédország délnyugati csúcsán. Falsterbonál 1522-ben még 40 000 ember foglalkozott heringhalászattal, — szózással és — kereskedelemmel. A hollandok bekapcsolódását az a természeti körülmény is előmozdította, hogy a heringek ívásának színtere a svéd partoktól áttolódott az Északi-tengerre.

A szabad parasztság erős differenciáltságával kitűnő és a bérletek magas arányával rendelkező Hollandia gazdagodásának egyik színtere a *látszatra* hasonló agrártársadalommal bíró Svédország lett. Polgári történetírók párhuzamaival szemben azért beszélhetünk látszatról, mert Svéd- és a hozzá tartozott Finnország parasztsága akkor még nem esett át a feudalizálódás olyan fokán, mint korábban Németalföld. A földek mintegy fele Svédországban, több mint 90%-a Finnországban még parasztföld volt a XVI. században. A városi fejlődés is gyengébb volt, így a Hansa kereskedelmi befolyását a hollandoké

váltotta fel. A Stockholmba érkező importnak 1571-ben még 4,8%-a érkezett az Északi-tengerről, 2,7%-a Hollandból, 1620-ban már 31,7, ill. 26,6%-a. Az utóbbi években a holland kereskedők befolyását mutatja, hogy Götteborg városi tanácsában előbb 10 holland, 1 skót és 7 svéd ült, utóbb is 5 holland, 2 német, 2 skót és csak 3 svéd.

Székely György hozzászólásának befejező részében a német összefüggésekre utalt. A második jobbágyságba süllyedő Németország egyik egyedülálló, emelkedő városa a keletfrizföldi Emden volt, éppen holland kapcsolataival. Itt a kálvinizmus terjedt el, építészeti képe is németalföldies lett, csatornákkal. Az előadásban említett angol kalandos kereskedők 1563-ban Emdenbe telepedtek át. Németalföldi menekülők is kerültek ide. Egy ideig a tengeri guaux egyik menedéke is volt. Az óváros kikötője Delft nevét viseli. Távol innen, Németország keleti részein a továbbfejlődés egyik vékony szála a kobaltbányászat fellendülése volt. Kobaltot onnan a XVI. század utolsó negyedében már a hollandok vásároltak. Az ebből nyert és a németektől önállósult gyártás során előállított kék festéket a delfti fayencegyártásban alkalmazták művészién.

Székely György *elnöki zárszavában* hangsúlyozta, hogy az előadás a közép- és újkor fordulójának nemcsak fontos, de izgalmas problémacsoportját emelte ki. A németalföldi forradalom gazdasági-társadalmi feltételeinek egy sor problémáját, a forradalom utáni európai helyzet jellegének kérdéseit az előadó egy sor tanulmányban már tisztázta vagy felvetette. Külön örömet okoz, hogy a németalföldi aranykorról szóló, készülő marxista mű két szerzője tartott előadást, ill. korreferátumot, mert ebben egyetemes történeti kutatásaink fejlődése szélesebb skálán is hangot kap. Az előadás témája a maga összefogottságában is érintette a korábbi tanulmányok fontos eredményeit és vitás kérdéseit, rámutatott a holland fejlődés speciális vonásaira is a nyugati fejlődésen belül. Az előadás feltétlenül figyelmet érdemel a fejlődési árnyalatok gazdag bemutatása miatt, amivel viszont hozzájárulhat a kor nagy törvényszerűségeinek, általában az átmeneti korszakok problematikájának marxista megközelítéséhez.

Az előadás és a korreferátum behatóan taglalta a középkorvégi, koraujkori fejlődés egy kiemelkedő fejezetét, a maguk bonyolultságában érzékeltetve a korai polgári forradalom bonyolult problematikáját, egy új kapitalista állam gazdasági-társadalmi és kulturális viszonyait, a le nem zárt burzsoá nemzetévválást. Az előadás külön értékeként kell kiemelni azt a precíz elemzést, ahogyan az előadó a gazdasági változások mennyiségi felhalmozódását vizsgálta, érzékeltetve a marxista módszer döntő fölényét a minőségi változások megjelölésében az éppen csak tőkés fejlődésbe átlendülő, a tőkés fejlődés minimumát mutató társadalom esetében. A minőségi változásoknak ez a megragadása teszi lehetővé annak megértését, hogy nem „csodáról” volt szó, hogy a feudális maradványokkal súlyosbított, az idegen elnyomók elleni harc viszonyai között még bonyolultabbá vált osztályharcokkal gazdag fejlődés miért múlhatta felül a korábbi középkor gazdaságilag vezető, kapitalista fejlődéssel inkább kecsgettető országait, a széttagozódásban megrekedő Itáliát, Németországot, miért előzhette meg Angliát és Franciaországot. A holland fejlődés jelentőségét különösen nagyra értékelhetjük, ha szembeállítjuk a szétfosló spanyol és portugál gazdagsággal, az uzsorássá váló genovai és velencei kereskedőtökével, vagy éppen a második jobbágyságba süllyedő kelet-középeurópai és keleteurópai fejlődéssel.

Wittman Tibor előadása szemléletesen mutatta, hogy a holland társadalom antagonisztikus osztálytársadalom maradt a szabadságharc, az összefogás éveiben is. Ezt mutatják az antagonizmusnak olyan ellentétes vonásai, mint a polgári szabadság és a feudális maradványok, a szabad munka szorgalma és a dologház, a gépi újítások és a céhes maradiság, a társadalmi szabadság és elnyomás, a polgári hősiesség és önzés, a függetlenségi harc és a gyarmatosító tevékenység.

Befejezésül kifejezésre juttatta azt a reményét, hogy az előadás segít felhívni a figyelmet az egyetemes történeti kutatások nem a legkedvezőbb körülmények között is céltudatosan folyó csendes munkájára, segít a magyar történetiszemlélet realisabbá tételében is.